

В.Д.Старычонак

ЭНАНТЫЯСЕМІЯ Ў СЭНСАВАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА

Аб энантыясеміі як здольнасці слова мець супрацьлеглыя антанімічныя значэнні ўпершыню ў мовазнаўстве было заяўлена яшчэ ў 1884 г. у працы В. Шэрцля, дзе аўтар спрабаваў выявіць яе сутнасць і прычыны ўзнікнення [Шерцль 1883]. Аднак да нашага часу гэта з'ява з'яўляецца маладаследаванай. Не зусім акрэсленым застаецца і пытанне аб суадносінах энантыясеміі і сумежных лексічных з'яў – полісеміі, аманіміі, атаніміі. Адны даследчыкі лічаць энантыясемію прыватным выпадкам аманіміі, другія – разнавіднасцю антаніміі, а іншыя – складанай з'явай, маючай адначасова прыметы полісеміі, аманіміі і антаніміі [Бацевіч 1984; Бессонова 1982; Виноградов 1960; Климова 1975; Кравцова 2006; Махмутова 2009; Меликян 2003; Новиков 1982; Прохорова 1961; Смирнова 1976; Соколов 1980]. На нашу думку, энантыясемія, пацвярджаючы цесную сувязь паміж семантычнымі катэгорыямі полісеміі і антаніміі, з'яўляецца прыватным выпадкам мнагазначнасці. Палярызацыя энантыясемічных ЛСВ не парушае тоеснасці і адзінства слова, бо кожны з ЛСВ характарызуецца як дыферэнцыяльнымі, так і агульнымі семантычнымі прыметамі, што з'яўляецца асновай для іх адначасовага суіснавання і супрацьпастаўлення. Праяўленне энантыясемічных адносін у межах адзінага сінхроннага зрэзу і цесная сэнсавая сувязь паміж асобнымі інгрэдыентамі дазваляе кваліфікаваць такія структуры як полісемантычныя, а не аманімічныя (у дадзеным выпадку мы прытрымліваемся найбольш распаўсюджанага ў лінгвістычнай літаратуры крытэрыя, згодна якому словы, што маюць агульныя семантычныя кампаненты, не могуць з'яўляцца амонімамі [гл.: Старычонак 1991, с. 3–6].

Выдзяляецца некалькі тыпаў энантыясеміі: сінхронная і дыяхранічная, лексічная і словаўтваральная, сіметрычная і асіметрычная, намінацыяна-ацэнная і канататыўная (эмацыянальна-ацэнная).

Сінхронны тып энантыясеміі прадугледжвае сучаснае ўжыванне энантыясемічных ЛСВ у літаратурнай мове і розных тыпах дыскурса. Дыяхранічны тып энантыясеміі звязаны з рознымі ўмовамі гістарычнага развіцця слова. Адною з прычын утварэння такой энантыясеміі з'яўляецца недастатковая дыферэнцыяцыя, неразмежаванасць, неакрэсленасць старажытных каранёў [Шерцль 1983, с. 3], семантыка якіх, дзякуючы пэўным сэнсавым і словаўтваральным сродкам, з цягам часу дапускае не толькі канкрэтызацыю і дэталізацыю ЛСВ, але і іх супрацьлегласць. Культурна-гістарычнымі прычынамі абумоўлена ўзнікненне энантыясеміі ў *чэрык.*, *касц.* **адказ** 'адказ – адмаўленне, адмова' (*Бяльк.*), *мсцісл.* **абмер** 'вымерванне, абмер – недамер, ашукванне ў меры' (*Бяльк.*), *тур.* **кіпецень** 'кіпень, вар – вельмі вялікі мароз' (*ТС*). *літар.* **пазыка** 'грашовая аперацыя, калі сума грошай бярэцца ў доўг – выдача ў доўг грошай на пэўных умовах', *зэльв.*,

лун., петр., лоеў. **балота** ‘багністае месца – асушаная зямля; сенажаць на сухім месцы’ (БДС; СП; Сцяц., I; ДСЛ).

Лексічная і словаўтваральная энантысемія адрозніваюцца па фармальнай прымеце. Значэнне супрацьлегласці ў лексічнай энантысеміі выражаецца цэлым словам (карнявой марфемай), у словаўтваральнай энантысеміі – звычайна прэфіксамі *ад-, аб-, вы-, пра-, над-*: *аджыць* ‘пражыць, адслужыць свой час, адысці ў мінулае, ліквідавацца – вярнуцца да жыцця, стаць зноў жывым, ажыць’, *абляцець* ‘лётаючы, пабываць у многіх месцах, усюды – праляцець збоку, мінуўшы каго-, што-небудзь’, *прагледзець* ‘бегла прачытаць што-небудзь, азнаёміцца – не заўважыць, прапусціць, празываць’ [гл. больш падрабязна: Старычонок 1984].

У слоў з сіметрычнай энантысеміяй процілегласць значэнняў заўсёды выразная, поўная і не выклікае ніякіх сумненняў, параўн. *ліхі* ‘нядобры, злы, дрэнны, паганы – смелы, храбры, удалы’, *вяртанне* ‘адданне ўзятага, пазычанага раней – атрыманне назад раней пазычанага, страчанага’. Такая энантысемія назіраецца ў вытворных дзеясловах значэнне супрацьлегласці ў якіх ўносіцца шырокай і абагульненай семантыкай прэфіксаў. Так, прэфікс *за-* спрыяе ўтварэнню дзеяслоўных процілегласцей тыпу «пачатак дзеяння (працэсу) – яго канчатковы вынік» (*заарцаць, закіпець, засеяць, зацэрушыць, зашнураваць*), «пачатак дзеяння (працэсу) – завяршэнне дзеяння, праяўленне яго ў даволі вялікай ступені (амаль да максімуму)» (*запець, зайграць, заездзіць, затузаць, затрэці, залямаць, запырскаць, задыміць, засмылець*). Асіметрычная энантысемія выражае частковую процілегласць, няпоўную антанімічнасць, параўн.: *аб’ехаць* ‘праехаць вакол чаго-, каго-небудзь, абмінуць – едучы, пабыць усюды, у многіх месцах’, *адгуляць* ‘адсвяткаваць, правесці некаторы час на гуляннях – перастаць, кончыць гуляць’, *адысці* ‘перастаць хварэць, адчуваць недамаганне, ажыць – перастаць існаваць, памерці’, *пералячыць* ‘палячыць, вылечыць усіх, многіх – празмерным лячэннем давесці да непажаданых вынікаў’. Большасць такога роду энантысемічных ЛСВ суадносіцца па лініі асіметрычнасці.

Намінатыўная энантысемія пераважае ў дзеясловах, аддзеяслоўных і адыменных назоўніках, процілегласць ЛСВ у якіх абумоўлена як спалучэннямі прэфіксаў і суфіксаў з утваральнымі асновамі, так і катэгарыяльнай семантыкай зыходных часцін мовы. Напрыклад: *літар. прагляд* ‘беглае прагляданне чаго-небудзь – поўны і ўсебаковы агляд, праверка чаго-небудзь’, *мсцісл. варажэй* ‘варажбіт – той, каму варожаць’ (*Юрч., I*), *мсцісл. забаронічык* ‘той, хто забараняе – абаронца, заступнік’ (*Юрч., II*).

У энантысемічных структурах намінатыўнага тыпу ЛСВ могуць развівацца ў кірунку пэўных прымет, памераў, прасторавай размешчанасці, часавага вымярэння і інш. Акрэслім некаторыя проціпастаўленні:

а) «пэўная станоўчая якасць – адмоўная якасць»: *літар. бясцэннасць* ‘тое, што характарызуецца высокай каштоўнасцю – тое, што страціла сваю вартасць, стала малакаштоўным’, *літар. дабро* ‘добрыя справы, учынкi – што-небудзь непатрэбнае, непрыгоднае’, *літар. ліхасць* ‘смеласць,

храбрасць – нягода, няшчасце, ліхое здарэнне’, *літар.* **гонар** ‘павага, пашана, слава – фанабэрыстасць, пыха’, *палес.* **годына** ‘добрае надвор’е – дрэннае надвор’е’ (*ЛП*);

б) «размяшчэнне знізу – размяшчэнне зверху»: *мсцісл.* **дно** ‘дно ў пасудзіне – круглая накрыўка (зверху) у драўлянай пасудзіне’ (*Юрч., I*), *івац.* **гуздзер** ‘ніжняя частка снапа – верхняя частка ў веніку’ (*НС*), *браг., ельск.* **макушка** ‘верхавіна (дрэва) – ніжняя частка цыбулі’ (*МСТ*);

в) «малы памер – вялікі памер»: *круп., лях.* **крошка** ‘маленькі кавалачак хлеба – вялікі кавалак чаго-небудзь’ (*СП*), *палес.* **плот** ‘вялікі плыт – нявялікі плыт’ (*ЛП*);

г) «ранішні час – вячэрні час»: *в.-дзв., наст.* **зара́** ‘ранішняя зорка – вячэрняя зорка’ (*СП*).

Прычынай узнікнення канататыўнай энантысеміі звычайна з’яўляецца змена эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкі слова, што прыводзіць да пераўтварэння станоўчага арэола ці вобраза ў перацатыўны (адмоўны) і наадварот. Значны ўплыў на гэта аказвае стратыфікацыйная варыятыўнасць слова, абумоўленая ўзростам, полам, адукацыяй, сацыяльным становішчам, прафесіяй чалавека [Паномаренко 1972, с. 105–107; Прохорова 1961, с. 126–127], а таксама кантэкставае ўжыванне слова, спецыфічнасць яго інтанацыйных контураў [Баханькоў 1990, с. 49], мэта выказвання і разнастайныя экстралінгвістычныя фактары. Пры гэтым неабходна ўлічваць розныя праяўленні канататыўнай энантысеміі. У адных выпадках усе ЛСВ з’яўляюцца прыналежнасцю літаратурнай мовы, дзе адзначаюцца паметамі «пагардлівае», «іранічнае», «саркастычнае», «народна-паэтычнае», у другіх – адзін з ЛСВ з’яўляецца ўзуальным, а іншыя выкарыстоўваюцца аказіянальна ці індывідуальна, у трэціх – усе ЛСВ з’яўляюцца дыялектнымі ці размоўнымі. Канататыўная супрацьлегласць ЛСВ у такіх выпадках знаходзіцца ў адпаведнасці з логіка-прадметнай палярнасцю, характарам эмацыянальна-ацэначных адрозненняў базіснага і зыходнага ЛСВ. Большасць полісемантаў з канататыўнай энантысеміяй вызначаецца кантэкстам і ўжываецца для проціпастаўлення ўнутраных якасцей чалавека, яго вонкавага выгляду, стапагляду, узросту і інш. Напрыклад: *літар.* **ваяка** ‘воін, баец, салдат – той, хто не апраўдвае звання воіна, байца’, *літар.* **галава** ‘чалавек вялікага розуму – нездагадлівы, някемлівы чалавек’, *літар.* **багач** ‘хто валодае вялікім багаццем – небагаты, бедны чалавек’, *літар.* **зубр** ‘буйны спецыяліст, уплывовая асоба у якой-небудзь галіне дзейнасці – той, хто ўпарта трымаецца сваіх адсталых поглядаў’, *літар.* **галубчык** ‘ласкавы зварот да хлопчыка, мужчыны – зварот з адценнем пагрозы, зларадства’, *літар.* **малойчык** ‘малады чалавек, хлопчык – чалавек амаральных паводзін, які заслугоўвае асуджэння’, *мёр.* **малёнак, малёначак, мальчуган** ‘маленькі хлопец – вялікі хлопец (не здольны да працы), які займаецца дзіцячымі забавамі’ (*ЗНС*), *бял.* **спец.** ‘спецыяліст, майстар – дзялок, жулік’ (*Яўс.*).

Энантысемічнасць ЛСВ у некаторых выпадках абумоўлена і марфемнай будовай слова, рознымі суадносінамі вытворных ЛСВ з утваральнай адзінкай і суфіксамі, параўн. *пух., раг.* **аўчар** ‘чалавек, які

даглядае авечак – воўк, які пераважна нападае на авечак’ (СП), клец. *смялец* ‘той, хто хваліцца сваёй смеласцю – баязлівец’ (НЛ), літар. *дабрадзеі* ‘той, хто робіць дабро, аказвае паслугу каму-небудзь – ліхадзей, зламыснік’, мсцісл. *варажэйка* ‘варажбітка – тая, якой варожаць’ (Юрч., I).

Палярызацыя значэнняў у структуры слова можа насіць больш складаны, умоўна-асацыятыўны характар. Так, у структуры полісемантаў *страмота* і *ўдача* проціпастаўленне ажыццяўляецца ў накірунку «пэўная якасць – асоба, якой не ўласціва гэта якасць». Параўн. мсцісл. *страмота* ‘сорам – бессаромны чалавек’ (Юрч., II), чэрв. *удача* ‘удача – няўдачнік’ (Шат.). Безумоўна, на характар палярызацыі падобных ЛСВ значны ўплыў аказвае кантэкст, маўленчая сітуацыя, а таксама лексічныя і сінтаксічныя сувязі слоў і іх патэнцыяльныя магчымасці да семантычных зрухаў.

Такім чынам, полісемантычныя структуры з адносінамі ўключэння і кантрадыктарнасці, адлюстоўваючы асноўныя заканамернасці развіцця лексічнай сістэмы мовы, з’яўляюцца вынікам абагульняючай і класіфікуючай работы чалавечага мыслення, выяўленнем дыялектычнага адзінства паміж дыферэнцыяльнымі і агульнымі аспектамі адной і той жа з’явы. Гіпанімічныя і энантыясемічныя адносіны паміж ЛСВ, універсальныя па характары свайго праяўлення, па-рознаму выяўляюцца ў розных лексіка-тэматычных разрадах слоў.

Гіпанімія часцей за ўсё назіраецца ў групах, арыентаваных на рэфэрэнтнае (прадметна-бытавое) адлюстраванне рэчаіснасці (найменнях людзей, жывёл, посуду, ёмістасцей, памішканняў, адзення, транспартных сродкаў, ежы і мн. інш.). Для іх характэрна полідэнататыўнасць (яна звычайна выражаецца ў наяўнасці полікампланентных лексічных адзінак), адкрытасць і незамкнёнасць семантычных парадыгмаў, амаль поўная адсутнасць канататыўнага элемента ў структуры асобных ЛСВ і полісемантаў наогул. Фармальнымі паказчыкамі гіпаніміі з’яўляецца шырокі, максімальна абагульнены сэнсавы аб’ём ЛСВ, які ў радзе выпадкаў атрымлівае выражэнне ў дэфініцыях слоўнікавых артыкулаў у выглядзе ўказанняў і ўдакладненняў накшталт «*асульная назва*», «*усё, што нагадвае...*», «*мноства чаго-небудзь*» і інш. Даволі часта такія ЛСВ з’яўляюцца нормай літаратурнай мовы, распаўсюджаны на большай тэрыторыі гаворак і ствараюць агульны семантычны фон для гіпанімічных ЛСВ, якія ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы, актуалізуючы пэўныя дыферэнцыяльныя семы, удакладняюць, канкрэтызуюць змест шырокага і абагульненага ЛСВ.

Энантыясемію ў агульнай сістэме лексічных апазіцый неабходна разглядаць як разнавіднасць полісеміі, што спалучае ў сабе элементы антаніміі і аманіміі. Характар і скіраванасць энантыясемічных ЛСВ у многім залежыць ад культурна-гістарычных умоў развіцця слова, яго марфемнай будовы, асаблівасцей семантыкі прэфіксаў і суфіксаў, суаднесенасці вытворных ЛСВ з утваральнымі адзінкамі, наяўнасці канататыўнай афарбаванасці і многіх экстралінгвістычных прычын. У залежнасці ад гэтага выдзяляецца некалькі разнавіднасцей энантыясеміі (сінхронная і дыяхранічная, лексічная і словаўтваральная, сіметрычная і асіметрычная,

намінатыўная і канататыўная). У многіх выпадках адны і тыя ж выпадкі энантыясеміі адносяцца да розных яе разнавіднасцей.

Энантыясемічныя структуры намінатыўнага тыпу характэрны дзеясловам, аддзеяслоўным і адыменным назоўнікам, антанімічныя ЛСВ якіх (яны абумоўлены перш за ўсё катэгарыяльнай семантыкай зыходных адзінак і спецыфікай іх спалучэння з прэфіксамі і суфіксамі) развіваюцца ў кірунках «пэўная станоўчая якасць – адмоўная якасць», «размяшчэнне знізу – размяшчэнне зверху», «малы памер – вялікі памер», «ранішні час – вячэрні час» і інш. Канататыўныя энантыясемічныя структуры з'яўляюцца больш пашыранымі. У большасці выпадкаў яны характарызуюцца анімістычнай скіраванасцю, насычанай вобразнасцю, эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю і ўжываюцца для проціпастаўлення ўнутраных якасцей чалавека, яго разумовых здольнасцей, узросту, вонкавага выгляду, прафесійных навыкаў. Паказчыкам канататыўнай энантыясеміі выступаюць як дэфініцыі слоўнікавых артыкулаў і паметы пры іх, так і птавацыя гаворачага, сітуацыйная і кантэкставая абумоўленасць полісеманта і яго асобных ЛСВ.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ